

Az első világháború néprajzi kutatása és múzeumi reprezentációja

„Az 1914–1918 között lezajlott első világháború – vagy ismertebb néven a nagy háború – óriási változásokat hozott az emberiség történetében. Nem véletlenül mondják a kutatók, hogy lezárta a hosszú 19. századot és elindította a számtalan kataklizmával, tragédiával, másrészt pedig óriási vívmányokkal terhelt 20. századot.”¹

A nagyháború kitörésének és befejezésének emlékére számos olyan kutatási program kezdődött a Kárpát-medencében, melynek eredményeképpen néprajzkutatók, történészek, muzeológusok eddig ismeretlen írott forrásokat, családi levelezéseket, naplókat, feljegyzéseket, térképeket, dokumentumértékű fényképeket tettek elérhetővé, közöltek rangos kiadványokban vagy tematikus, újszerű múzeumi tárlatok keretében.

Környeyné Gaál Edit már egy 1985-ben megjelent kötetében kiemelte, hogy az első világháború történéseit nem csak a szájhagyományra épülő egyéni, családi, közösségi emlékezet, hanem a népi kéziratos források is napjainkig megőrizték.² Szilágyi Miklós külön kötetben mutatta be, hogy az első világháború és a hadifogság eseményei hogyan maradtak fenn a szóbeliségben.³

Egy Kloska Tamás által szerkesztett tanulmánykötet szerzői pedig az első világháború néprajzi kutatásának forrásait, módszereit elemezték. Dolgozataikban kiemelték, hogy a magyar és az osztrák hadtörténeti levéltárak, a személyes és a közösségi emlékezet, visszaemlékezések, interjúk, naplók, plakátok, képeslapok, tábori levelezőlapok, családi relikviák, jel-

1 Sári 2020.

2 Környeyné Gaál 1985.

3 Szilágyi 2011.

vények, a propaganda szolgálatába állított kerámiatárgyak hogyan használhatók fel a kutatásban és értelmezésben, valamint a múzeumi és tájházi kiállításokban. Rámutattak arra is, hogy a világegés milyen gyökeresen átrendezte az egyének, családok, közösségek korábbi személyesebb jellegű kapcsolattartását.⁴ A Skanzenben folyó kutatások eredményeképpen látott nyomdafestéket Bíró Friderika forráskiadványa, melyben személyes levelek és naplójegyzetek segítségével dokumentálta, hogy a háború kegyetlenségei hogyan alakították át a korábban együtt élő házastársak, földműves származású bakák életmódját, kitartását, elmúláshoz és transzcendenshez fűződő kapcsolatát.⁵

Az Országos Széchényi Könyvtár már 2015-ben nagyszerű tárlatot szervezett a háborús propagandával, a katonai sikerek szolgálatába állított, új vizuális, manipulatív jellegű kultúrával kapcsolatban. A kiállítás és annak katalógusa jól reprezentálta, hogy a propaganda gépezet vezetői hogyan tervezték és valósították meg a háború kitörésekor fellángoló optimista hangulatot, majd hogyan integrálták rendre a kisgyermeket, az asszonyokat, a véres események sodrában megszervezett színpompás koronázást, az alkotó művészeket, az írott sajtó munkatársait, a hadikölcsönöket propagáló plakátokat, szépírói antológiákat, színházi kabarékat, a különböző emlékműveket saját céljaik, szándékaik megvalósítására.⁶

A szentendrei Skanzen *Amikor minden más lett* című kiállításának katalógusa örökítette meg a tárlat alapgondolatait, következtetéseit és megállapításait: „Átalakult a falu társadalma, felborultak a hagyományos nemi szerepek, az addig szokásos munkamegosztás. Megváltozott az ellátás, a fogyasztás, az ünnepek hagyományos rendje, módosultak a kapcsolattartás formái és fontossá vált a társadalmi segítségnyújtás.”⁷ A kiállításban szereplő, nagyon gazdag dokumentációs és illusztrációs anyag azt is tükrözi, hogy a háborús évek alatt számos olyan innováció is megjelent,

4 Kloska 2020.

5 Bíró 2015.

6 Bertényi–Boka 2016.

7 Kloska–Tömöri–Sári 2020. 4.

© www.kjnt.ro/szovegtar

melyek elviselhetővé tették az otthon maradtak vagy a fronton harcolók mindennapi életét, előrevetítették a Kárpát-medencében csakhamar bekövetkező gyökeres változásokat is.⁸ Ugyanezeket a változásokat tükrözte az *Ajándék a frontról* című kiállítás, melynek katalógusa szemlélteti a háborús évek képeslapanyagát, a fronton és az otthon eltöltött karácsonyi ünnepeket, a harcok szünetében készített ajándék- és emléktárgyakat, valamint a háborúból jelentős nyereséget elérő, gazdasági vállalkozások reklámanyagát.⁹

A szentendrei Skanzen 2019-ben szervezett nagyszerű konferenciát *Élet a fronton túl* címmel, a nagyháború hatásáról és emlékezetéről. Ennek megszerkesztett kötetében a szerzők rendre elemezték és bemutatták, hogy a falusi gazdálkodó férfiak életében mit jelentett a háború kitörése, amikor hirtelen otthagyták a learatásra váró kenyérgabona táblákat. A hátszágban maradtak hogyan élték meg az igavonó állatok rekvirálását. Az 1916-os betörés milyen migrációs hullámot idézett elő, s a Dél-Kelet-Erdélyből elmenekültek milyen helyzetbe kerültek az Alföld keleti területén lévő, őket befogadó településekben, miközben szülőföldjükön saját javaikat idegenek fosztogatták. Rámutattak arra is, hogyan alakult az élet természetes rendje, valamint a házasságkötések száma az első világháború idején.¹⁰

A debreceni tanszék munkatársai közös kötetben mutatták be 2020-ban, hogy a világháború eseményei milyen járványokat, elszegényedési folyamatokat okoztak. Továbbá felvázolták, hogy a háborús események milyen változásokat eredményeztek a táplálkozáskultúrában, a korábbi szokásrendben, kapcsolattartási formákban. Továbbá dokumentálták, hogyan honosodott meg a selyemhímzéses levelezőlap, a karácsonyfa, milyen változások bontakoztak ki a hátszágban, az otthon maradt életében, az 1916-os román betörés milyen egyéni és közösségi félelmet keltett az Erdélyben élő magyar családokban, s a háborús propaganda

8 Kloska–Tömöri–Sári 2020. 4.

9 Nagyné Batári 2014.

10 Cseri–Kloska 2020.

által előállított, nemzeti jelképeket hordozó tárgyak később milyen szimbolikus emléktárgyakká váltak az elcsatolt területeken.¹¹

Marinka Melinda külön kötetet szerkesztett *Háború és Katonasors* címmel, melyben a szerzők újabb források (pl. naplók, visszaemlékezések, paraszti feljegyzések és versek, képeslapok) segítségével elemezték az értelmiségiek és a falusi földművesek életmódját, kapcsolattartását, a harangok elhurcolásának érzelmi, vallásos és mindennapi megélését, valamint a háború okozta politikai döntések, különböző gazdasági, társadalmi változások hatását.¹²

A Csíki Székely Múzeum 2017-ben nagysikerű kiállítást szervezett *Művészek ágyúdőrgésben. Erdély az első világháborúban* címmel, melynek keretében műalkotások, feljegyzések, naplók, visszaemlékezések, fényképek, plakátok segítségével mutatták be, hogy az erdélyi képzőművészek hogyan élték meg, hogyan látták és láttatták az 1916-os betörést, elmenekülést, a fronton töltött borzalmakat, a háborús évek pusztításait.¹³ Megjegyezzük, hogy a bukaresti Nemzeti Múzeum, valamint számos más vidéki, erdélyi intézmény mutatta be, hogy a képzőművészek korabeli alkotásai hogyan tükrözték a világégés eseményeit.

A szegedi Néprajzi Tanszék konferenciakötete egyértelműen bemutatja, hogy a véres események idején az írásbeliség milyen szerepet játszott a családtagok közötti kommunikációban. A szerzők azt is jelezték, hogy milyen alapvető változások történtek a Hátszországban élők korábbi, mindennapi és ünnepi életvitelében. Pontosan dokumentálták: hogyan távolodott el a propaganda által megszerkesztett kép a fronton lévő viszonyoktól és valóságtól. Felvázolták, hogyan változtak meg a családon belüli férfi és női szerepek, mivel a férfiak hosszú éveken át távol voltak, s a családi gazdaságok és háztartások vezetése teljesen az asszonyokra és a fiatalokra hárult. Többen elemezték, hogy a nők milyen szerepet játszottak a pacifista eszmék, karitatív mozgalmak elterjedésében és kibontakozásában. A kötet tanulmányaiban arról is olvashatunk, hogy a tömeges

11 Kavecsánszki–Keményfi 2020.

12 Marinka 2020.

13 Murádin–Szűcs 2017.

© www.kjnt.ro/szovegtar

emberveszteség hogyan alakította át a falusi és városi lakosság halálhoz fűződő viszonyulását, valamint a messze földön elesettek gyászolásának módját, kultuszát.¹⁴

Az első világháború háromszéki történéseivel, vonatkozásaival kapcsolatban számos kötet jelent meg a századik évforduló alkalmával. Közülük azonban kiemelkedik József Álmos *Mire a falevelek lehullanak...* című kiadványa, mely dokumentumértékű fényképek, levelek, naplók, visszaemlékezések, krónikás feljegyzések, újságcikkek segítségével mutatta be, hogyan élték meg a háromszékiek a nagyháború eseményeit: bevonulást, kiképzést, kegyetlen harcokat, a román megszállást, a háború végét, majd az új hatalom berendezkedését.¹⁵

A Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszéke és a Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum közös kutatói programjának¹⁶ eredményeképpen jelent meg 2016-ban, Bereczki Ibolya és Pozsony Ferenc szerkesztésében, *Üzenet a frontról. Ferenc tüzér levelei 1914–1918* című kötet, mely egy zabolai gazdacsaládból származó tüzér (1893–1978) első világháború idején, családjának hazaküldött leveleit tartalmazza.¹⁷ Bereczki Ibolya elsősorban erre a fennmaradt levelezésre, valamint a tüzér által megőrzött világháborús tárgyaira, családi fényképeire, a korral és megrázó eseményeivel kapcsolatos újságcikkekre, levéltári forrásokra támaszkodva, korszerű, látványos, dokumentumértékű kiállítást szervezett, melyet első ízben 1916-ban Szentendrén, majd 2017-ben Sepsiszentgyörgyön és Székelyudvarhelyen mutattak be az érdeklődőknek.

Kokó Julianna Kolozsváron megvédett szakdolgozatából, majd az arra alapozott publikációjából értesültem első ízben arról, hogy a vargyasi családok milyen gazdag levélműanyagot őriztek meg az első világháború idejéről. A néprajz szakot végző szerző röviden összefoglalta, hogy a falusi származású személyek levelezése milyen árnyaltan tükrözi a földműves emberek mentalitását, munkaszeretét, valamint a háború okozta gon-

14 Glasser–Mód 2018.

15 József 2014.

16 NKFI K 115 873 és K 115 886, *A nagy háború hatása és emlékezete a vidéki kultúrára.*

17 Bereczki–Pozsony 2016.

dokat, melyek ellehetetlenítették az otthon maradt asszonyok gazdálkodását is. A háború kezdetén a frontra elküldött leveleik segítségével még konzultáltak férjeikkel, de később legtöbbször saját maguknak kellett dönteniük az egyre gyarapodó nehéz helyzetekben, nekik kellett vállalniuk a vállaikra nehezedő felelősséget is. A Vargyasra hazaküldött levelekből feltárult, hogy a békebeli állapotok rekonstruálását csakis a családfő, a gazda hazajövele jelentette volna feleségének és gyermekeinek. A mai ember számára szinte hihetetlen, hogy a vargyasi emberek nehéz, összetett helyzetüket a *sors* csapásaként élték meg, nem tiltakoztak, azt rezignáltan elfogadták.¹⁸

*

Saját apai nagyapám levelezésének megszerkesztése és megjelenése után értesültem arról, hogy a vargyasi Ilkei család milyen nagymennyiségű, első világháború alatt keletkezett levelet őrzött meg. Csakhamar fellekerestem az ott élő Ilkei Ferencet (1951–2022), majd lányát, Makkai-Ilkei Ildikót, bencédi unitárius lelkipásztort, akik önzetlenül átadták nekem a család által addig féltve őrzött iratokat, leveleket, személyes és hivatalos okiratokat, emléklapokat, fényképeket, hogy abból szerkesszünk önálló kiadványt. Megjegyzem, hogy Ilkei Ferencsel személyes találkozásaink során hosszan elbeszélgettünk a népes család tagjainak életéről, sorsáról. Makkai-Ilkei Ildikó és férje, Makkai-Ilkei Csaba a família által megőrzött, értékes emlék- és néprajzi tárgyakból Bencédben emlékkiállítást szerveztek, amit nagy büszkeséggel és szeretettel mutatnak meg vendégeinek.

A hatalmas dokumentációs anyagot dr. Nagy Ákos, a Kriza János Néprajzi Társaság kutatója rendszerezte, időrendi sorrendbe állította, majd számítógép segítségével digitalizálta. Szabó Eszter, a Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszékének doktorandusza, a nagyháborúval kapcsolatos kutatói program keretében, azokat figyelmesen begépelte számítógépbe. A szöveget Makkai-Ilkei Ildikó az eredeti levelekkel figyel-

¹⁸ Kokó 1998, 1999.

© www.kjnt.ro/szovegtar

mesen egybevetette, összehasonlította, korrigálta. Mivel a levelezésben résztvevő családtagokat Ő ismerte legjobban, a kötet bevezetője szintén az Ő alkotása. Azt követi édesapjának visszaemlékezése nagybátyjának, Ilkei Péternek, különleges sorsáról, aki II. világháború forгатagában keleti fogságba került, majd a mai Ukrajna területén családot alapított, később pedig, csodával határos módon, kapcsolatot teremtett a Vargyason élő testvérével, akit sikerült pár napra meglátogatnia.

Ez a hatalmas levelezés azt dokumentálja, hogy egy erdővidéki katonarendi família hogy élte át az első világháború eseményeit és következményeit, amikor a nagytörténelem és a nagyhatalmi politikai érdekek sodrában egy népes, gazdálkodó, erdővidéki család tagjai hirtelen szétszóródtak, gyökeresen átrendeződött korábbi megszokott életformájuk, sűrű, személyes jellegű találkozásai megszűntek.

Ez a levelezés azt is tükrözi, hogy a falusi világból származó bakák mennyire másként élték meg a háború borzalmait, a folyamatos embervesztést, pusztulást és pusztítást. A gazdálkodással foglalkozó legények viszonylag korán kemény munkába, fizikai megpróbáltatásokba belenevelődött fiatalok voltak, így másként értelmezték a fronton zajló történeteket, a hatalmas élet- és értékvesztést is, mint értelmiségi, városi, polgári származású bajtársaik.

A keleti, majd a dél-nyugati frontra kiküldött Ilkei Ferenc a helybéli elemi iskolában szorgalmas tanuló volt. Szülei gondosan megőrizték iskolai füzetait és katonaleveleit, melyek arról tanúskodnak, hogy a korabeli iskolarendszerben jól elsajátította a levélírás és a magyar helyesírás alapszabályait. Azonban a mellékletekben közölt feljegyzései azt is tanúsítják, hogy iskolásként még gyöngybetűkkel, pontosan írt, majd a harctér zaklatott szüneteiben gyökeresen átalakult írásképe, fogalmazása.

A Vargyasra hazaküldött és a harctérre küldött levelek kirajzolják Ilkei Ferenc kapcsolatrendszerét, melynek magjához szülei és testvérei tartoztak, de személyiségére vet fényt az is, hogy még kikkel tartott kapcsolatot levelek segítségével.

A Monarchia hadigépezete nem csak a felnőttkorba lépő legényeket, hanem a családfőt is harcba szólította, s a família tagjainak tisztességes

ellátását biztosító háztartás, gazdaság hirtelen megtorpant. A katonarendi famíliák tagjai Vargyason és szomszédságában hagyományosan földműveléssel, állattenyésztéssel és gabonatermeléssel, valamint erdőkiéléssel foglalkoztak.

Az eladó sorba került hajadonok rendszerint brassói szász polgári családok háztartásában dolgoztak, ahol új életformát, gasztronómiai és higiéniai normákat, viseletkultúrát, gyermeknevelési eszményeket ismertek meg, ugyanakkor saját megfeszített munkájukból származó jövedelmükből a közeli, vonattal elérhető nagyvárosban, megvásárolhatták azokat a tárgyakat, amelyek később hozományuk legértékesebb, jelképes darabjává váltak. Ezt az utat járta be Ilkei Ferenc lánytestvére is.

Az Ilkei Ferenc által hazaküldött, családtagjainak pedig a frontra neki postázott levelei, iskolásfüzeteibe írott fogalmazásai, a Szent Biblia lapjaira, krónikásként tudatosan feljegyzett családi adatok Ilkei Ferenc korai halála után hirtelen emléktárgyakká váltak.¹⁹

Az Ilkei famíliában az utódok mindig kötelességüknek érezték, hogy a kis festett ládában megőrzött iratokat a következő nemzedék tagjainak megmutassák, szövegeiket hangosan felolvassák. Voltaképpen azoknak segítségével ciklikusan emlékeztek az olasz fronton elveszett fiatal fiúra, testvérré, nagybácsira. Kiemeljük, hogy az Ilkei család tagjai ebben a kötetben közreadott szövegek, iratok, képek segítségével is tudatosan arra törekedtek, hogy tovább éltessek a szülőfalutól messze, fiatalon meghalt legény emlékezetét, s azt átadják a következő nemzedéknek.

Pozsony Ferenc

¹⁹ Keszeg 2022. 142–143.

Irodalom

- Bereczki Ibolya – Pozsony Ferenc (szerk.)
2016 *Üzenet a frontról. Ferenc tüzér levelei 1914–1918*. Szabadtéri Néprajzi Múzeum. Szentendre
- Bertényi Iván – Boka László (szerk.)
2016 *Propaganda az I. világháborúban*. Országos Széchényi Könyvtár. Budapest
- Bíró Friderika
2015 „*Kedves feleségem*”, „*kedves szeretett férjem*”. *Levelek és naplójegyzetek az első világháborúból 1914–1916*. Szerkesztette: Bereczki Ibolya – Bíró Friderika – Nagyné Batári Zsuzsanna. Szabadtéri Néprajzi Múzeum. Szentendre.
- Cseri Miklós – Kloska Tamás (szerk.)
2020 *A Nagy Háború emlékezete és hatása a vidéki kultúrára*. Szabadtéri Néprajzi Múzeum. Szentendre
- Glasser Norbert – Mód László
2018 *A Nagy Háború hatása a mindennapok kultúrájának változására*. Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék. Szeged
- József Álmos
2014 *Mire a falevelek lehullanak...* T3 Kiadó. Sepsiszentgyörgy
- Kavecsánszki Máté – Keményfi Róbert (szerk.)
2020 *A Nagy Háború néprajza*. (Studia Folkloristica et Ethnographica 81.) Néprajzi Tanszék. Debrecen
- Keszeg Vilmos
2022 *Belépni az emlékezetbe. Emlékezési alakzatok és gyakorlatok*. (Dissertationes Ethnographicae Transylvanicae) Kriza János Néprajzi Társaság. Kolozsvár
- Kloska Tamás
2020 *A nagy háború emlékei. Mit, hogyan és hol kutassunk?* Szabadtéri Néprajzi Múzeum. Szentendre

Kloska Tamás – Tömöri Szilvia – Sári Zsolt, dr.

2020 *Amikor minden más lett – When everything has changed.* Szabadtéri Néprajzi Múzeum. Szentendre

Kokó Juliánna

1998 *Egy vargyasi család levelezése az első világháborúban. Műfaj- és mentalitásvizsgálat.* Szakdolgozat, BBTE Magyar Nyelv és Kultúra Tanszék. Kolozsvár

1999 Egy vargyasi család levelezése az első világháborúban. In: Keszeg Vilmos (szerk.) *Írás, írott kultúra folklór. Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 7.* Kriza János Néprajzi Társaság. Kolozsvár, 240–265.

Környeyné Gaál Edit

1985 *Az első világháború emlékei a népi kézíratos forrásokban és a szájhagyományban.* (Studia Folkloristica et Ethnographica) Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke. Debrecen

Marinka Melinda (szerk.)

2020 *Háború és Katonasors.* (Néprajzi Látóhatár Kiskönyvtára 14.) Györffy István Néprajzi Egyesület–Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék. Debrecen

Murádin Jenő – Szűcs György

2017 *Művészek ágyúdörgésben. Erdély az első világháborúban.* Csíki Székely Múzeum. Csíkszereda

Nagyné Batári Zsuzsanna

2014 *Ajándék a frontról. Souvenirs from the Front.* Szabadtéri Néprajzi Múzeum. Szentendre

Sári Zsolt

2020 *Felhők között. Weinstock Ernő első világháborús fényképalbuma.* Szabadtéri Néprajzi Múzeum. Szentendre

Szilágyi Miklós

2011 *Finesszel köll élni. A háború és a hadifogság a szóbeliségben.* (Folklor Archívum 22.) MTA Néprajzi Kutatóintézet. Budapest